

אסכולת הדקדוק האנדאלוסית: תקופת הראשית

אילן אלדר

מבוא

בזכות הקשר הרוחני ההדוק שבין הישיבות בארץ-ישראל ובככל לקיבוצי היהודים ברוב מקומות תפוצותיהם שמחוץ למזרח התיכון – קשר שהתמיד במשך כל תקופת הגאונים – החלו לצמוח ולהתפתח מרכזי תורה וחכמה חדשים בארצות המערב, הן בתחום שלטונו של האסלאם (בארצות המגרב האפריקאני ובספרד), הן בקיסרות הרומית-הביזאנטית והן בארצות אירופה שבתחום הנצרות המערבית (איטליה, פרובאנס, המרחב הפראנקו-גרמני). מבין כל המרכזים החדשים האלה הלכה וגברה על כולם חשיבות המרכז התרבותי שצמח ושיגשג בחצי-האי האיברי. במחצית השנייה של המאה העשירית, למעלה ממאתיים שנה אחרי הכיבוש הערבי של ספרד, כאשר יהדות אנדלוסיה כבר קלטה את הלשון הערבית והתוודעה מדעת ומרצון אל חיי הרוח והתרבות של מלכות האומיים הספרדיים, באו בה לידי התכללות שלמה, יחידה במינה, השפעות נכסי הרוח היהודיים ממורשת המזרח עם השפעות התרבות המוסלמית העשירה והענפה ועוררו את כוחות היצירה הן בתחום השירה והן בתחום העיון והמדע (לרבות מדע הלשון העברית).¹

האסכולה הבלשנית שהעמידו יהודי אנדלוסיה (ספרד המוסלמית), לאחר שיצאו מכדידותם התרבותית החד-צדדית (כלומר, הפנים-יהודית), תופסת את הפרק החשוב ביותר בקורותיה של תורת-הלשון העברית בימי-הביניים. שכן, בימי האסכולה האנדלוסית, שראשית התפתחותה התחוללה בכ'ליפות קורדובה, נתפסגה החקירה הפילולוגית הן מצד פוריותה ותנופתה והן מצד רמתה והישגיה.

באספקלריה של התפתחותה הפנימית, הטבעית, מתחלקות מאתיים שנות קיומה של האסכולה הדקדוקית באנדלוסיה לשלוש תקופות משנה:

(א) שנות 950-1000 (תקופת הראשית): בתקופה זו מופנה עיקר המאמץ הפילולוגי

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות – ראה בסוף המאמר.

1 כבר במזרח נתחוללה בראשית המאה ה-10, עוד לפני פריחת המרכז האנדלוסי, תמורה תרבותית מעמיקה ברקמת החיים היהודיים ונתרחב האופק המדעי של חכמי ישראל עקב התהדקות המגעים בין המסורת היהודית ובין התרבות הערבית החדשה. אלא בעוד שבספרד הסינתזה של היסודות הערביים והיהודיים היתה שלמה ומאוזנת, הרי במזרח לא נתמזגו היסודות האלה מיוזג של ממש במציאות הרוחנית-התרבותית. ראה: פליישר, עמ' 333-334; פגיס, עמ' 16-13.

לזיהוי שורשיהן של מילות הלשון המקראית, לרישומן המילוני ולביאור משמעהן; כמו כן נעשים הצעדים הראשונים להתאים את מערכת המושגים של הדקדוק הערבי לצורכי חקירתה של הלשון העברית. בתקופה זו פעלו מנחם בן סרוק, דונש בן לברט ותלמידיהם, כמפורט בהמשך.

(ב) שנות 1000-1050 (תקופת הזוהר המוקדמת): כתיב ר' יהודה חיוג' מהווים את החיץ בין תקופה זו לקודמתה. מכוח התגלית המהפכנית שלו בקשר לשורשי הפעלים העלולים (אלאפעאל אלמעטלה), נקבעו אמות-מידה חדשות הן באשר להתארגנות המילונים העבריים והן באשר לתיאור הדקדוקי של הלשון. בעקבותיו נכתב בתקופה זו התיאור השלם, השיטתי והמשוכלל של העברית המקראית (על שני חלקיו: המילון והדקדוק); על כותביו, ר' שמואל הנגיד ור' יונה אבן ג'נאח, יש לגלגל את זכות עיצוב דיוקנה הקלאסי של האסכולה האנדלוסית.

(ג) שנות 1050-1150 (תקופת הזוהר המאוחרת): אחרי חיבוריהם של שלושת גדולי האסכולה בני התקופה הקודמת לא היה עוד מקום להציע למשכילי ספרד המוסלמית ספרי דקדוק ומילונים פרשניים מקיפים. אכן בתקופה זו בחרו חכמי הלשון העברית (ר' משה הכהן בן ג'יקטילה, ר' יהודה בן בלעם, ר' יצחק בן ברוך ואחרים) לנצל את ידיעותיהם ואת השגי קודמיהם לצורך כתיבת מונוגרפיות מסכמות, שיוחדו להרצאה מקיפה וממצה על נושאים מסוימים בתורת הלשון (אשר רובם לא טופלו קודם לכן בצורה שיטתית), וכן לצורך כתיבת פירושים פילולוגיים לספרי המקרא, שבהם הושם הדגש על ביסוסה הבלשני של חקירת הפשט של הכתובים.

התקופה האנדלוסית באה כידוע אל קיצה עם חורבן קהילות הדרום המוסלמי עקב פלישת המואחדים מצפון-אפריקה בשנת 1148. אולם הפילולוגיה העברית לפי המסורת התמאטית הקלאסית של אנדלוסיה היה לה המשך ישיר ורצוף מחוץ לגבולות ספרד במשך שני דורות, מאז חורבן אנדלוסיה עד מפנה המאות ה-12 וה-13 (המהווה סיום התקופה הביניימית הקדומה בתולדות היהודים). בפרק-זמן זה נמשך קיומה של האסכולה האנדלוסית בידי חכמים ספרדים, שנשאו את ארצם בסמוך לפלישת המואחדים, לפניה או לאחריה, ועברו לפרובאנס ולאיטליה. בחיבוריהם, שנכתבו בעברית למען קוראי העברית בארצות הנוצרים, ביקשו חכמים אלה (ר' אברהם אבן-עזרא ושלמה אבן-פרחון באיטליה; ר' יוסף קמחי ובניו משה ודויד בפרובאנס) לסכם — לעיתים תוך ניסוח מחודש ומודיפיקאציות מסוימות — את תוצאות המחקר הפילולוגי של קודמיהם הקלאסיים (כותבי הערבית), ובעיקר את אלה של ר' יונה אבן ג'נאח; אשר על כן אין בהם כמעט שום תרומה מקורית להתפתחות החשיבה הדקדוקית.

א. זיקת האסכולה האנדלוסית לרס"ג

קודם להתהוות האסכולה הספרדית עמדו לה לבלשנות העברית כמה מדקדקים, שהגדול ביניהם היה רב סעדיה גאון (פיוס, 882-בגדאד, 942). אבל למרות השגיה

הכולטים לא היה לשיטת הניתוח הדקדוקי של רס"ג המשך בדקדוק הספרדי, ולא בחותם חידושו נתעצבה דמות הדיקון של האסכולה הספרדית. עם זאת רעיונות ומושגים בודדים ממשנת רס"ג² (שחדרו לספרד במיצוע תלמידו דונש בן לברט — ראה להלן, סעיף ב) היתה להם השפעה כלשהי על התיאור הדקדוקי של העברית, שהוצע בכתבי חכמי הלשון הספרדים. נמנה את העיקריים שבהם:

(1) החלוקה המשולשת של המילים לשמות, פעלים ומיליות.³
 (2) ההבחנה העקרונית שבין צורת יסוד ('אצל') לצורות משנה ('פרוע') המסתעפות מצורת יסוד מסוימת (והיוצא מהבחנה זו לתיאור הזיקות שבין צורות יסוד שונות ובין הצורות המסתעפות מהן).⁴

(3) הדעה, שמערכת הפועל מושגת בהקש (לרבות המקור ושם-הפעולה, שמהם מותר לגזור פעלים, אשר אל כל אחד ממשקליהם מותר לשוב מכל פועל נתון), ואילו השמות (הגמורים) מושגים ב'שמע', כלומר שאין לגזור מילים חדשות באנאלוגיה למשקלים נתונים ויש להשתמש בהם במילים ידועות בלבד.⁵

אבל לגבי שלושת העניינים הללו (ואחרים), השאובים אצל רס"ג מן הדקדוק הערבי, מותר לשער בהם השפעה ערבית ישירה על מדקדקי ספרד.

עוד יש להעיר, כי יש מי שתולים ברס"ג את המיון של האותיות לשורשיות ולשימושיות/משרתות/נוספות, שהוא אחד העקרונות המרכזיים שהונחו ביסוד התיאור המורפולוגי של העברית בדקדוקי האסכולה הספרדית;⁶ אולם לאמיתו של דבר, רס"ג כלל לא הציג את המיון הזה, לא בדברים מפורשים ולא במרומז ובמשתמע.⁷

ודאי יותר וכולט יותר רישומו של רב סעדיה בתחום הלקסיקולוגי. כמתברר באמצעות פירושו למקרא, שהיו ידועים בספרד, השפיע הגאון על דרכי ביאור

- 2 עיקרי משנתו הדקדוקית של רב סעדיה הוצעו ב'כתאב פציח לגה אלעבראנין' (ספר צחות לשון הקדש' או 'כתב צחות לשון' בתרגומו של דונש המשיג על רס"ג), שהוא ספר הדקדוק המקיף הראשון בתחומי העברית (ידוע גם בכינוי 'כתב אללגה'). מעיקרו מכון החיבור הזה להדריך את כותבי השירה שבדורו של רס"ג בעשייה הלשונית הנכונה בעברית (היינו, בכתבת פיוטים); שעל כן תורת התצורה הסעדיאנית משמשת, ראש לכל, בסיס עקרוני לגיורת צורות חדשות בעברית, הן על דרך ההיקש הלשוני (גזירה אנאלוגית) הן על דרך השינוי (המינימאלי) מצורות מילים נתונות (גזירה מודיפיקאטיבית) והן על דרך החיקוי של צורות מליציות, משונות וחריגות שבמקרא. לסקירת תכנו של 'ספר צחות' לרס"ג — ראה: סקון, רס"ג.
- 3 ראה: סקון, רס"ג, עמ' 11; רקמה, עמ' ל-לב (ועיין עמ' ל' הע' 1). דונש בן לברט: 'וכל המבטא מחולק על שלושה חלקים: שמות ופעלים ותיבות הענינים' (בדיליוס, דונש, עמ' 13).
- 4 ראה: טנא, דקדוק, עמ' 1368-1369.
- 5 ראה: גולדנברג, נטייה, עמ' 92-94; רקמה, עמ' קכא. דונש אימץ את דעתו של רס"ג, שאין ליצור בדרך הגזירה האנאלוגית מילים חדשות במשקלי השם, אף שהאשים אותו בהזנחת משקלי שמות מסוימים הראויים לדעתו לבוא בלוח הנטייה (גולדנברג, נטייה, עמ' 96-97).
- 6 ראה: טנא, דקדוק, עמ' 1368.
- 7 ראה: גולדנברג, אגרון, עמ' 282-290. לשיטת רס"ג, יש הבדל בין מלת יסוד ('אצל'), שהיא מלה לא נטויה וגרודה מתוספות, ובין מלה שהיא בגדר 'נוספת', כלומר מלה שיצאה מצורתה היסודית; מלות הלשון ולא האותיות הן, לפי רס"ג, או 'יסוד' או 'תוספת' 'נוספת'.

המילים והבנתן במילוני הספרדים (וכמובן גם בספרות הפרשנית של חכמי ספרד), ואכמ"ל.

עוד זאת: בהקדמתו לספר 'האגרון', שהוא הניסיון הראשון ליצור אב־טיפוס למילון עברי (אף כי לא מילון מקיף), הכניס רס"ג לעולמה של יהדות ספרד את מושג הלשון הצחה ('צחות הלשון') על כל הכרוך בו לעניין השיבה היוצרת אל לשון המקרא.⁸ בכך היה משום צעד עקרוני לקראת עיצוב לשון השירה הספרדית (אם כי הספרדים הורו דרך אחרת איך להחיות את העברית המקראית בשירה) ולקראת העמקת זיקת־הגומלין שבין השירה ובין העיון הבלשני במקרא (אלא ששירתם של הספרדים נתקשרה אל השקפות בלשוניות שונות מאלו של רס"ג).⁹

ב. מנחם ודונש ותלמידיהם

על אדמת אנדלוס צץ ועלה חקר הלשון העברית באמצע המאה העשירית ביוזמתו ובעידודו של השר היהודי הנדיב חסדאי אבן שפרוט, שטיפח בחצרו שבקורדובה את התרבות היהודית.¹⁰ שני חכמי הלשון הראשונים שקמו לאסכולה האנדלוסית, והם גם שני המשוררים הראשונים בספרד,¹¹ היו מנחם בן סרוק, שחיבר מילון מקיף למקרא,¹² שהוא המילון המקראי הראשון שנכתב בעברית¹³ והוא קרוי 'מחברת

8 על טיב האגרון לרס"ג — ראה: טנא, אגרון, עמ' 545-550; גולדנברג, אגרון, עמ' 117-136. למושג צחות הלשון של רס"ג — ראה: זולאי, עמ' יט-כד; גולדנברג, אגרון, עמ' 121-125; טובי, עמ' 322-325; פגיס, עמ' 52-53.

9 ראה: פליישר, עמ' 414-415; פגיס, עמ' 56-64.

10 ראה: אשתור, עמ' 103-151; שירמן, עמ' לד-לו; פגיס, עמ' 15-17.

11 ראה שירמן, עמ' 3-5, 31-33; פליישר, עמ' 337.

12 לאחרונה ראתה אור מהדורה ביקורתית חדשה ומשובחת של 'מחברת מנחם' על־ידי המלומד הספרדי פרופ' סאנז־בדיליוס (בדיליוס, מנחם). עיקר יתרונה וחידושה של מהדורה זו בהשוואה למהדורה הקודמת של פיליפוסקי (אדינבורג 1854) — המבוססת על כ"י (האמבורג 32/4) שזמנו מאוחר, כנראה, למאה ה־12 — הוא בטקסט הביקורתי שלה, המבוסס על כל כתבי־היד (השלמים) הידועים של המחברת (כולל כה"י המתוארך הקדום ביותר, כ"י לונדון 950 משנת 1091) ועל 16 קטעי גניזה, שרובם שייכים להעתקות שזמנן קודם לכה"י הנ"ל. מצד המוצא קבוצה צרפתית־מרכז אירופית, שהיא בעיקרו של דבר מסירה מערבית (שיצאה מספרד והלכה לפורבאנס, לצרפת ולאשכנז) וקבוצה מזרחית־איטלקית (ששייכים אליה קטעי הגניזה וכ"י לונדון הנ"ל), שבה מתגלים סימנים מובהקים של ראשוניות. על יסוד ההבדלים הטקסטואליים שבין שתי הקבוצות הגיע המהדיר למסקנה, כי לקבוצה המזרחית־איטלקית יש חשיבות רבה יותר הן לשחזור המבנה המקורי של ערכי המחברת (וכל הכרוך בו לחלוקת המשמעיים בתוך ערכים מסוימים, לשיטת הבאת פסוקי ההדגמה שמן המקרא ולשיטת הסידור האלפביתי של הערכים) והן לשחזור הנוסח המקורי של 'מחברת'. (בכתבי־היד האשכנזיים, שעל פיהם היתה מיוצגת עד עתה המסירה המערבית, מתגלה נטייה ברורה להארמוניזציה, לעיבוד ולעריכה). עם זאת, מכוח הקריטריונים של ביקורת הטקסט המודרנית, שלפיהם נערכה המהדורה החדשה, לא הוהדר הטקסט של כ"י לונדון 950 (כתב־היד הטוב ביותר) או של הקבוצה המזרחית־איטלקית הקדומה כולה (ולא רק משום שהשליש הראשון של כ"י לונדון הנ"ל, הקדום ביותר, אבד, וקטעי הגניזה אינם מכסים אלא חלק קטן של השליש הזה), אלא עובד בידי המהדיר טקסט

מנחם, ובר-פלוגתתו דונש בן לברט, שייחד קונטרס לביקורת על המילון הזה, בשם 'ספר תשובות דונש', ובו כמאתיים השגות, המתמקדות ברובן בזיהוי שורשים עבריים ובקביעת משמעותם.¹⁴

בעוד מנחם נמנע במודע מלהציע מקבילות ערביות במטרה לפרש ולהבהיר את מילות הלשון העברית,¹⁵ הרי דונש, שהגיע לקורדובה לאחר שהתחנך אצל רב סעדיה גאון בבבל,¹⁶ כבר משתדל להוכיח שהשוואה אל הערבית מותרת ומועילה להבנתם ולבירור הוראתם של ערכים מקראיים רבים.¹⁷ יתר מכך, בקונטרס השגות נוסף שחיבר דונש, המכוון כלפי מורו רס"ג,¹⁸ אין הוא נמנע מלהציע השוואות דקדוקיות בין העברית לערבית¹⁹ והוא אף מנסה להכניס ולהתאים את מערכת המושגים הערביים לצורכי הדקדוק העברי. בכך הוא קובע יסוד לדמות דיוקנה של האטכולה האנדאלוסית, כפי שנתעצבה עיצוב מוגמר שני דורות אחריו.

לדעת מנחם בן סרוק יש להבין ולבאר את אוצר המילים של המקרא אך ורק על סמך קשר העניינים ('פתרונו לפי ענינו', 'ענינו יורה על פתרונו'). שיטת ביאור זו כוחה יפה הן לגבי מילים יחידאיות ('ויש בתורה מלים אשר אין להם דמיון לעמוד על גזרתם ודעת בנינו, אבל ענין המחזה וסדרי הדת ימשכום ויורו עליהם') והן לגבי

ביקורתי אמיתי, שבו ניתנה העדפה ברורה לקריאות המתועדות בקבוצה הקדומה. ראה: בדיליוס, מהדורה; יהלום ובדיליוס; בדיליוס, מנחם, עמ' 45-92; מישור.

13 לתקופת הראשית במילונאות העברית בימה"ב — ראה: טנא, אגרון, עמ' 550-551; מורג.

14 ראה: באכר, ניצני, עמ' 99-118; ילין, עמ' 67-93; בדיליוס, דונש, עמ' XXI-XIII.

15 למרות עמדתו העקרונית נגד השוואה לערבית, הושפע מנחם (אמנם במידה מועטה) מן המינוח הדקדוקי של הערבים — ראה באכר, ניצני, עמ' 73-74.

16 ראה: אשור, עמ' 164-165; יהלום, עמ' 34-37.

17 ההקבלות אל הערבית (והארמית) המוצעות בידי דונש בן לברט אין להן כוונה להציע תיאור גזרני-הפתחתותי של מלת-הערך, שהרי בימי-הביניים אין חכמי לשון בעלי גישה אטימולוגית-היסטורית או השוואתית-היסטורית. ראה: טנא, השוואה, עמ' 241-252.

18 ראה: דונש על רס"ג. בקונטרס זה חולק דונש על פירושי מילים ועל ניתוחי וזיהוי צורות הנמצאים בכתבי רס"ג, ובכללם ספר הדקדוק שלו ('ספר צחות לשון הקדש'). ראוי לציין, כי לעיתים חלק דונש על מורו מבלי שירד לעומק כוונת דבריו (ראה: גולדנברג, נטייה, עמ' 94-97; גולדנברג, אגרון, עמ' 283-284) וכי מבעד להשגות על פרטי שיטתו הדקדוקית של הגאון ולדחיית כמה שיקולים עקרוניים שלו משתקפת לעיתים הסכמה עקרונית עם מקצת מדרעותיו בענייני הלשון העברית וקבלה מודעת של תוצאות עיוניו בלשון העברית (ראה, למשל, העניינים המובאים בהערות 3, 5 לעיל). התייחסותו הביקורתית של דונש כלפי רס"ג יש בה אפוא השגה ודחייה מכאן ושאלה והסכמה מכאן. על סמך ראיות שונות, חלקן כבדות משקל, הגיעו מלומדים אחדים למסקנה, שאת 'ספר התשובות על רב סעדיה' (כך נקרא קונטרס ההשגות של רס"ג בביקורתו הנגדית של ר' אברהם אבן עזרא, שצידד בריס"ג, המכונה 'שפת יתר') ואת 'תשובות דונש בן לברט' (על מנחם) אין לייחס לאותו דונש, ולכן יש לשלול מדונש בן לברט את הבעלות על חיבור ההשגה נגד רס"ג. ראה: פורגס; הרצוג, עמ' 32-46; ולאחרונה מאמרו של פרופ' בדיליוס, בספר יובל לכבוד יהושע פראוור (החלק הלועזי; יתפרסם בקרוב). אבל גם אם נכונה ההשערה, שדונש בן לברט מחבר ההשגות על מנחם אינו אחד עם המדקדק שחיבר את ההשגות על רב סעדיה, ברור כי זה האחרון קדם לר' יהודה חיוג', מייסד תורת השורש השלשי בהקשר למושג 'הנח הנעלם' (ראה להלן, סוף פרק ג).

19 ראה: ממך, עמ' 184-185.

מילים מרובות משמעים ('מלה שהיא רבת פנים ולא יודע פתרונה כי אם בערך מחוותה'²⁰). למותר לציין, כי העיקרון של ביאור מילים לפי הקשרן הביא את מנחם על כורחו להסתמכות יתרה על הדפוס הסגנוני של תקבולת הצלעות לסוגיה. דונש מתנגדו, שחייב כאמור את השוואה הבין-לשונית, היה סבור שמנחם חרג לעיתים מעיקרון זה, ובאותם מקומות במחברת שבהם השתמש במונח 'כמשמעו' ביאר למעשה מילים כמשמען בלשון הערבית, בלי לציין זאת. וזה לשונו: 'ואם תאמר מה לנו לדמות הלשון העברית ללשון הערבית, אישכך: הנה גם אתה פתרת דברים כמשמעם בלשון הערב'²¹. כדי להוכיח למנחם את קרבת העברית והערבית זו לזו ואת נחיצות השוואה אל הערבית, ריכז דונש, בהשגה על פירוש מנחם למלה 'מטעני'²² רשימה של 167 מילים עבריות, שמקבילות להן בערבית מילים דומות-ביטוי, 'אשר פתרונם כמשמעם בערבית'²³. מבדיקה מפורטת שנעשתה לאחרונה עולה, כי המונח 'כמשמעו' בשימושו של מנחם אינו מוסב על השוואה לערבית וממנו, מכל מקום אין ליחס למנחם השוואות לערבית.²⁴ מהעדר השוואות מפורשות או מרומזות במחברת,²⁵ ניתן אפוא לקבוע, שמנחם אכן הסתייג מהסתייעות בהשוואה בין-לשונית כדרך ביאור מילונית.²⁶

בהקשר עניינם זה ראוי לומר גם דברים אחדים על יחסו של מנחם בן סרוק להשוואה הפנים-לשונית, היינו להשוואה אל אוצר המילים של לשון חכמים. מנחם, כמתברר, אינו פונה אל לשון חכמים כדי להסתייע בה בפתרון מילים מקראיות נדירות והוא נדחק לבארן, כדרכו במילים רגילות, על-פי הקשרן ועניינן. התנורות של מנחם מלשון חכמים והסתייגותו המוסרית ממנה מעוגנת בתפיסתו הכללית — העולה מהכתבאות מפורשות שלו (כגון בסוף ההקדמה הכללית של המחברת²⁷ ובערכים

- 20 על מילים יחידאיות — ראה: בדיליוס, מנחם, עמ' 19*. על מילים מרובות משמעים — ראה: בדיליוס, מנחם, עמ' 11*.
- 21 ראה: בדיליוס, דונש, עמ' 88*.
- 22 ראה: בדיליוס, דונש, עמ' 88*–92*.
- 23 בקונטרס ההשגות על רס"ג מעמיד דונש סיג להשוואה לערבית: 'ודע כי לא ידמה העברי לארמי והגרי [=ערב] אלא אם לא נמצא לו דומה כלל'; הווה אומר, לא די שיהיה מקום או תהיה אפשרות להשוואה, צריך שיהיה בה צורך של ממש — ראה: דונש על רס"ג, 8–9.
- 24 הבדיקה המפורטת — ראה: ממן, עמ' 172–180. לדיון על אודות המונח 'כמשמעו' — ראה: באכר, השוואה, עמ' 68–71; קאופמן; טנא, השוואה, עמ' 258. את ההגדרה המכוונת למונח 'כמשמעו' הציעו תלמידי מנחם, שנחלצו להגן על מורם מפני דונש המשיג: 'כאשר הוא יודע במלים הידועים' (שטרן, תת"מ, עמ' 103–104) — ראה: ממן, עמ' 175.
- 25 המהדורה החדשה של 'מחברת מנחם' (בדיליוס, מנחם) יש בה גם תרומה להבהרת גישתו של מנחם בנוגע להשוואה עם הערבית. בעוד המהדורה הישנה של פיליפוסקי כוללת שתי מקבילות ערבית (ערך 'אפר' בסופו: 'ובלשון ערבי אל [...]'); ערך אדרודא: 'חותם, ערבי הוא, ופתרונו לפי עניינו כמשמעו'), שאחראי להכללתן כ"י האמבורג, המאוחר יחסית (ובדוגמה השנייה גם בן-לווית הקבוע, כ"י פאריס 1214) הרי מהדורת בדיליוס משמיטה אותן מהטקסט החדש בהתאם לעדותם של רוב כתבי-היד. בכך נמצאת מחברת מנחם נקייה מהשוואות מפורשות אל הערבית. ראה: בדיליוס, מנחם, המבורג, עמ' 16 והערה 81 בעמ' 95.
- 26 מסקנה זו מקוימת גם מדברי תלמידי מנחם — ראה: ילין, עמ' 97; נצר, עמ' 161–164.
- 27 ראה: בדיליוס, מנחם, עמ' 14*.

'אבח', 'שפרפרא') — ולפיה המקרא הוא קורפוס לשוני סגור, אף שהלשון העברית אינה נתונה בו כל כולה, שאין רשאים להוסיף עליו או לגרוע ממנו.²⁸ שלא כמו רב סעדיה גאון, שבעיניו לשון חכמים ולשון המקרא אחת הן בעיקרן, באשר לשון חכמים היא יתרת הלשון העברית שלא נכללה במקרא אלא נשתמרה במסורת שבעל-פה, הרי מנחם אינו רואה ב'לשון משנה' חלק בלתי נפרד מלשון המקרא, אשר על כן אינו מקבל אותה כהשלמה טבעית ואינטגראלית לאוצר המילים המקראי.²⁹

לתקופה הטרומ קלאסית בתולדות אסכולת הדקדוק הספרדית שייכת גם הספרות הפולמוסית בענייני לשון ושירה, שנכתבה בעברית³⁰ לקראת סוף המאה העשירית בעקבות השגותיו של דונש בן לברט על מנחם בן סרוק.

שלושה תלמידי מנחם בן סרוק — יצחק אבן קפרון, יצחק אבן ג'יקטילה ויהודה בן דאוד (הוא ר' יהודה חיוג') — חברו כדי להגן על מורם מפני ביקורתו החריפה של דונש בן לברט והעלו כנגד טיעונוי חמישים השגות. אף הם אווזים בעמדתו העקרונית של מנחם, השוללת השוואה אל הערבית (והארמית) כאמצעי להכנת לשון המקרא, ודוחים את נסיונות דונש המשיג ליחס למנחם השוואות בין-לשוניות. על יסוד הטענה שהעברית אינה מתאימה למשקל הערבי הם גם מתנגדים להכנסת שיטת השקילה הערבית לשירה העברית בידי דונש.³¹

מן העניינים הדקדוקיים הנדונים בתשובות תלמידי מנחם בזיקה למחלוקת בין דונש למנחם נעלה, לשם דוגמה, את עניין מספר אותיות השימוש (האותיות המשרתות). בהקדמה ל'מחברת' שלו חילק מנחם את אותיות הא"ב לשתי קבוצות שוות: י"א אותיות 'חט ספר גזע צדק',³² שהן 'ליסוד', באשר הן 'מיוסדים ונשרשים ועומדים בכוחם ואין להם מלאכה זולתי יסוד', וי"א אותיות 'שמלאכתו בינה', 'המועדים לשרת' את האותיות השורשיות, אף כי גם הן יכולות לתפקד בתור אותיות שורשיות. דונש בן לברט ביקש להוסיף על האותיות המשרתות את דל"ת ואת טי"ת

28 ראה: נצר, עמ' 125-132.

29 רס"ג ולשון חכמים — ראה: אברמסון, עמ' 196-197; נצר, עמ' 56. מנחם ו'לשון משנה' — ראה: שם, עמ' 138.

30 העברית כלשונם של ספרי עיון לא הוסיפה לשמש בספרד אלא רק בתקופה הבר-אנדאלוסית, כאשר התרבות של יהודי ספרד המוסלמית הופצה בארצות הנוצרים (ראה לעיל בסוף המבוא).

31 על השוואת הלשונות — ראה: שטרן, תת"מ, עמ' 15. על ההתנגדות לשיטת השקילה על דרך הערבים — ראה: שם, עמ' 21-23, 27-28. לסיכומן ולמיון של השגות תלמידי מנחם — ראה: ילין, עמ' 94-106. לעניין השקילה הכמותית, שיטת 'היתדות והתנועות', שהוכנסה לשיטת-החול הספרדית בידי דונש (ושחזרה גם לחלק משרת-הקודש) והמחלוקת החריפה שנתעוררה בעקבות הכנסתה — ראה: פגיס, עמ' 108-124; פליישר, עמ' 341-344; יהלום, עמ' 41-46; ולאחרונה: דרורי, עמ' 483-499. טענותיהם הספציפיות של תלמידי מנחם בעניין זה היו מכוונות בעיקרן כלפי הסטיות הדקדוקיות, שנתחייבו לצורך המשקלים החדשים עם סיגולו של העקרון הערבי למבנה הלשון העברית (כגון שהמשקל מחייב סטיות מתמידות מנורמות הניקוד המקראי). דונש הואשם אפוא בפגיעה בלשון העברית ('השחתת הלשון והברותיה הנכונות').

32 סימן הזיכרון של מנחם — ראה: בריליוס, מהדורה, עמ' 34.

הבאות במקום תי"ו ההתפעל בצורות הזדקן ונצטדק, ולפי שיטתו קבע להן את סימן הזיכרון 'דונש הלוי אמת כטב'.³³

תלמידי מנחם דחו השגה זו, לפי שכורח פונטי הוא הכופה את החלפת סימן הבניין (תי"ו לדל"ת בסמיכות לזי"ן כדי שזי"ן לא תהיה הגויה כסמ"ך בהשפעת התי"ו, תי"ו לטי"ת בסמיכות לצד"י כדי שהצד"י לא תהיה מבוטאת כסמ"ך בהשפעת התי"ו). אילו באמת נמנתה הטי"ת על האותיות המשרתות, כי אז היתה באה לשרת גם את שאר האותיות.³⁴

להגנת דונש מפני ביקורתם של תלמידי מנחם, נחלץ תלמידו יהודי בן ששת. בקונטרס מיוחד, שרבים בו דברי קינטור, הוא משתדל לנקות את מורו מהשגיאות שמצאו תלמידי מנחם בשיריו (כגון שימושו באות היחס כ"ף לפני פועל בעבר) מחד גיסא, ולחזק את השגות דונש, שתלמידי מנחם ביקשו לערערן מאידך גיסא.³⁵ יהודי בן ששת דבק בלא סייג בהשקפות דונש והצדיק את הסתייעותו בהשוואות לקסיקאליות אל הערבית ואל הארמית. הוא תקף את תלמידי מנחם בטענה, שהם מחמירים יותר ממורם, שלא מנע עצמו מן הארמית להעיד על מילים מקראיות, בעוד הם שוללים כל השוואה לשונית שהיא. אף הוא מבקש להראות, כי כוונת מנחם במונח 'כמשמעו' היתה להורות, שהתיבה העברית מתפרשת על-פי מקבילה ערבית.³⁶

ג. תפיסת השורש העברי בתקופה הנדונה

בסיום הסקירה הכוללת, אך לא במנותק ממנה, ניחד דיון בשאלת השורש העברי, כפי שהובן ונתפס בתקופת הראשית של אסכולת הדקדוק האנדלוסית.

1. השורש העברי — לפי מנחם בן סרוק

כפתיחה של 'מחברת כי"ת' מכריז מנחם: 'יש מלה אשר יסודה חמש אותיות, ויש מלה

33 חלוקת האותיות לשיטת מנחם — ראה: בדיליוס, מנחם, עמ' 1*–2*. לשיטת דונש — ראה: בדיליוס, דונש, עמ' 13*. בשביל המלכים' (כינון של האותיות שאינן משרתות) נתן דונש את הסימן 'זג קץ ספר עד'. אשר לסימן הזיכרון לאותיות המשרתות — 'כטב' במקום 'כתב', כי האות ת' כבר תפוסה במלה 'אמת'.

34 ראה: שטרן, תת"מ, עמ' 39–40. תלמידי מנחם אף לועגים לדונש על סימן הזיכרון שקבע לאותיות המשרתות, באשר אין לו שום מובן שהוא. ואגב יוער, כי 'תרונו של סימן הזיכרון הוא לא רק ברעיון שבו, ולו רעיון קל — שכן בעצם קיבוץ האותיות לכדי מלה וקיצורן בהגייה יש משום הקלה לזיכרון וללמידה' (גולדנברג, אגרון, עמ' 84).

35 ראה: שטרן, תלמיד דונש, עמ' 39–40; ורלה, עמ' 59, 94–95. ראה: גולדנברג, דוחק, עמ' 130–131; ילין, עמ' 107–112.

36 השוואות לקסיקאליות אצל מנחם — ראה: ממן, עמ' 176 והערה 228. אצל תלמידיו — ראה: שטרן, תת"מ, עמ' 96 (תשובה 46); שטרן, תלמיד דונש, עמ' 24; ורלה, עמ' 36, 77–78. ראה: נצר, עמ' 163–164. כוונת מנחם ב'כמשמעו' — ראה: שטרן, תת"מ, עמ' 43.

אשר עקרה ארבע אותיות, ויש אשר שרשה שלש, ויש שתיים ויש אחת.³⁷ הכרזה עקרונית זו — במצורף לעובדה שהמחברת מחזיקה ערכים לקסיקאליים בני אות אחת, או שתי אותיות או שלוש ויותר — יוצאת ללמד, כי לשיטת מנחם, 'עיקר' (או 'שורש' או 'יסוד') המלה הן האותיות המתקיימות בכל היקריוותיה, נטיותיה וצורותיה הנגזרות של המלה. מכאן צמחה ההערכה המקובלת, כי שיטת הניתוח הדקדוקי של מנחם יודעת כמה סוגי שורשים ולפיה יש אפוא פעלים הנבנים על פחות משלוש אותיות שורשיות. הערכה זו, ששותפים לה חוקרים אחרונים³⁸ כחכמים ראשונים, דורשת הארה ודיוק.

אכן ב'מחברת מנחם' מוצגת ההשקפה, שיש מילים, ובכללן פעלים, ששורשן הוא בן שתי אותיות או אפילו אות אחת, אלא שהשקפה זו אינה סותרת בהכרח את ההכרה הבסיסית, שהשורש כצורך היסוד לקסיקאלי (כלומר כיחידה הלשונית המזערית המייצגת את הלקסמה בפאראדיגמה) חייב להיות שְׁלִשִי. ההכרה בשלשיות השורש כמתכונת הבסיסית של העברית מובעת במילים מפורשות בראש הקדמת המחברת: 'כל המלה המשלשת משלוש אותיות הנשרשים, היא עומדת בכוחה ולא ישרתנה אות מכל האותיות, כי יש בכוחה ומלאותה'.³⁹ כנגד כן, המילים הקצרות הבנויות מאות שורש אחת או שתי אותיות ('המלה השנויה משתי אותיות והנאחדת מאות אחת'), זקוקות לאחת או שתיים מ"א האותיות המשרתות (שסימןן 'שמלאכתו בינה') כדי למלא מתכונת של שלוש אותיות ('היא ראויה לשרת עקב קוצר גורתה, על כי לא תעמוד המלה הקצורה כי אם במשרתים אשר במראשיתה או באחריתה').⁴⁰ הכרה זו מתאשרת ומתבהרת בהערות אחדות, הפוזרות בגוף ה'מחברת', אף כי לא הגיעה לידי פיתוח עקיב.

תפיסת השורש של מנחם בן סרוק והמינוח שלו יש להם מקבילה ברורה במילון הפרשני המקיף הראשון ללשון המקרא, הוא 'גאמע אלאלפאט' לדויד בן אברהם אלפאסי. אכן, הגם שלא הזכיר מנחם את שם החכם הקראי הזה, שנולד במארוקו וחי בארץ-ישראל באמצע המאה ה-11,⁴¹ יש פתח לסברה שממנו קיבל את תפיסת השורש שלו ובעקבות מילונו עשה אותה לעקרון היסוד לסידור ה'מחברת' שלו. מאחר שמנחם, כמוהו כדויד בן אברהם, לא הצליח ליסד הסבר עקיב להתניות הפונטיות של ההגאים הראדיקאליים החלשים, הרי למרות ההכרה הברורה שלו

37 ראה: בדיליוס, מנחם, עמ' *73. 'מחברת מנחם' כוללת נוסף להקדמה הכללית 22 חלקים (שכל אחד מהם קרוי 'מחברת'), בהתאם לאות הראשונה של הערכים (כלומר: 'מחברת אל'ף', 'מחברת ב'ית' וכד'); בראש כל מחברת באה רשימה כוללת של הערכים הלקסיקאליים המתבארים בגופה.

38 ראה, למשל, באכר, תורת, עמ' 24-25; ילין, עמ' 55-58; סקו, רס"ג, עמ' 10; טנא, עמ' 1366.

39 ראה: בדיליוס, מנחם, עמ' *2. לתורת השורש של מנחם — ראה: גולדנברג, שורש, עמ' 285-286.

40 ראה: בדיליוס, מנחם, שם. ראה גם פרק ב לעיל (בדברים על תלמידי מנחם).

41 ראה: סקו, גאמע, המבוא, עמ' XLV-XXXIII. על המקבילה בין תפיסת דב"א אלפאסי לתפיסת מנחם — ראה: גולדנברג, שורש, עמ' 287.

בשלשיות הבסיסית של השורש העברי, נדחק לקבוע את 'יסודות המלים', כלומר את האותיות המתקיימות בכל צורותיה ונטיותיה של המלה, כראשי ערכים. תחתיהן הובאו המילים כשהן מסודרות ב'מחלקות', המייצגות לאמיתו של דבר את הערכים הלקסיקאליים. הסיודור הזה פתח פתח לצרף תחת 'יסוד' בעל שתי אותיות או אות אחת 'מחלקות' אחדות, שאינן אלא, לפי תפיסת השורש המאוחרת יותר (זו של ר' יהודה חיג'י), יחידות מילוניות שונות שמן הפעלים העלולים והכפולים, שאין ביניהן שום קשר אטימולוגי או צורני או סמאנטי. שעל כן מבחינה זו, ראשי הערכים במילוננו של מנחם אינם אפוא שורשים בשום מובן הרומז לזהות לקסיקאלית, אטימולוגית או מורפולוגית או סמנטית.⁴² מכאן, שמנחם לא התכוון לגזור, למשל, את הערכים הלקסיקאליים: 'על', 'עלי', 'על', 'עלילה', 'עול (ימים)', 'עלה', 'על', 'עולל' ועוד.⁴³ — מיסוד לקסיקאלי משותף 'על', שהוא ראש הערך שתחתיו נקבצו וסודרו המילים הנזכרות.

אבל הגם שאין לתלות במנחם בן סרוק זהויות שלא רמז להן כלל, ואף על-פי שאין לחפש ב'מחברת' שלו זיקות היסטוריות וקשרי משמע וגזירה שלא נתכוון להם כלל, מסתבר, לדעתי, שהערכים הלקסיקאליים הנ"ל וכיוצא בהם, שנצטרפו לשכון תחת קורת גג אחת, נתקשרו בתודעה הלשונית מכוחה של זהות צלילית, הווה אומר בזכות היסוד הצלילי המשותף להן.

לדירו של מנחם, ה'יסוד' המחזיק את האותיות המתקיימות המשותפות לקבוצת ה'מחלקות' הוא, בעיצומו של דבר, מושג אטימולוגי. אבל מושג זה אינו מתחום האטימולוגיה ה'מסורתית', המבוססת על עובדות היסטוריות והמתעניינת בגינאולוגיה של המילים, אלא מתחום האטימולוגיה ה'דסקרפטיבית', או ה'סטאטית', הקובעת קשרים בין מילים על סמך אסוציאציות צליליות, גם אם הם נסתרים על-ידי הנתונים ההיסטוריים, ואינה נמנעת מלערב מודיפיקאציות פונטיות ואורתוגראפיות במילים הנקשרות זו בזו, אשר על-כן ראוי לה הכינוי אטימולוגיה 'פארונימית'. מבחינה עקרונית אפשר אפוא להשוות את המושג האטימולוגי הזה ל'שורש' בתורת דקדוקיות אחרות, מאוחרות יותר, אף כי הוא עצמו אינו בגדר שורש אטימולוגי-היסטורי, היינו אטימון, או שורש מורפולוגי.⁴⁴

כאשר למנחם בן סרוק, כמו גם באשר לדויד בן אברהם אלפאסי, ההבחנה המקובלת 'בין התפיסה ההיסטורית-אטימולוגית של "שורש" לבין הבנתו המורפולוגית'⁴⁵ אינה מספקת. על 'יסודות המלים' שבשיטתו יש להחיל תפיסה אטימולוגית אסוציאטיבית, א-היסטורית, של 'שורש'.

42 ראה: גולדנברג, שורש, עמ' 286-287 (הציטוט: בעמ' 287). יצוין, כי החלוקה של 'יסוד' בעל שלוש אותיות ל'מחלקות' לעיתים קובעת (מבחינתנו) ערכים לקסיקאליים שונים ולעיתים היא קובעת קבוצות סמאנטיות משניות.

43 ראה: בריליוס, מנחם, עמ' * 281.

44 בניגוד לדעת פרופ' ג' גולדנברג (שורש, עמ' 288).

45 ראה: גולדנברג, שורש, עמ' 283.

2. השורש העברי — לפי דונש בן לברט

מצד השקפתו על השורש העברי, הוערך דונש, כבר בסמוך לאחר זמנו, כמי שנמצא בדרגה גבוהה יותר מאשר מנחם בן סרוק במעלות המחקר הדקדוקי. הרי דבריו של ר' אברהם אבן-עזרא בנידון זה:

דע כי כל הקדמונים היו אומרים כי שורש ירד = רד [בנדפס בטעות: ידר = דר] לבדו, ושרש ישב [בנדפס: שב] ככה, ושרש עשה — עש לבדו[...]. ושרש נגע — גע ושרש נטה — טי"ת לבדו [...]. וזאת היתה דעת ר' יהודה בן קריש ור' מנחם בן סרוג. רק אדונים הלוי [דונש בן לברט] הקיץ משנת האיולת, כי הנוכרים תרדמת השם נפלה עליהם.⁴⁶

ואכן לפחות בקונטרס ההשגה של דונש כנגד רב סעדיה גאון ישנה התקדמות ניכרת במה שקשור לזיהוי המכוון של שורשי הפעלים העלולים (הפעלים הנחים והחסרים). וכבר ציין ב"ז באכר, כי בקונטרס זה מתקבל עקרון תלת עיצוריות השורש כמוסכם וכידוע, אף כי דונש אינו מטפל בו טיפול שיטתי ועקיב, שעל כן מבחינה זו ראוי דונש להיחשב כמקדימו של ר' יהודה חיוג'.⁴⁷ בזיקה לדברי באכר, וכדי לא להפקיע את ההנחה המקובלת בדבר ראשוניותו של חיוג' כמייסד הרעיון בדבר שורשים בעלי שלוש אותיות כמספר מינימאלי בפעלי הלשון העברית, העלה מ' וילנסקי את ההשערה, שמצד הידוע לנו על חיי חיוג', יכול היה דונש לקרוא את כתביו ולהיות ממקבלי דעתו.⁴⁸

אבל באמת לא הכיר דונש את כתבי ר"י חיוג'. שכן דונש לא ידע דבר על המושג המרכזי, המאפיין את תורתו הדקדוקית של חיוג' בכלל ואת תורת השורש שלו בפרט, הוא מושג 'הנח הנעלם' (הנח הרפה, 'אלסאכן אללין').⁴⁹ מההבחנה החשובה לעצמה, שהציע דונש, בקונטרס ההשגות על רס"ג, בין פועל 'שלם' (בדקדוק הערבי: 'צחיה') לפועל 'מסוכן' או 'מסתכן' (בדקדוק הערבי: 'מעתל'), כלומר פועל שאחת מאותיותיו היא א' או ו' או י',⁵⁰ ברור כי לא הכיר אלא את הרעיון שרווח בדקדוק הערבי והוא הרעיון של המתכונת השלשית הבסיסית של השורש,⁵¹ שכבר אומץ כאמור על-ידי מנחם בן סרוק.

46 ראה: שפה ברורה, דף כה ע"ב.

47 ראה: באכר, תורת, עמ' 37-38. הקונטרס של דונש — ראה: הערה 18 לעיל.

48 ראה: וילנסקי.

49 על מושג 'הנח הנעלם' במשנת ר"י חיוג' — ראה: גולדנברג, שורש, עמ' 288-289.

50 ראה: באכר, ניצני, עמ' 104-105.

51 ראה: גולדנברג, שורש, עמ' 291-292.

הפניות ביבליוגראפיות

אברמסון ש' אברמסון, מפי בעלי לשונות (מחקרים בדברי רב יהודה חיגו', רב יונה בן גנאח, רב אברהם בן עזרא ורד"ק), ירושלים תשמ"ח.

אשתור אשתור, קורות היהודים בספרד המוסלמית, א, ירושלים תשכ"ו.

באכר, השוואה W. Bacher, *Die hebräisch-arabische Sprachvergleichung des Abulwalīd Merwān ibn Ganah*, wien 1884.

באכר, ניצני באכר, ניצני הדקדוק (חקירה הסטורית בקדמוניות הדקדוק העברי), תל-אביב תרצ"א. (המקור הגרמני: לייפציג 1895).

באכר, תורת בדיליוס, דונש —, *Die hebräische Sprachwissenschaft*, Trier 1892.

בדיליוס, דונש *Tešubot de Dunaš ben Labrat*, Edición crítica Y traducción española de A. Sáenz-Badillos, Granada 1980.

בדיליוס, מהדורה A. Sáenz-Badillos, 'A New Critical Edition to the *Maḥberet Menahem*' *Proceedings of the Ninth World Congress of Jewish Studies*, Division D. Vol. I, Jerusalem 1986, pp. 31-36.

בדיליוס, מנחם *Mēnahem ben Saruq Maḥberet*, Edición crítica e introducción de A. Sáenz-Badillos, Granada 1986.

גולדנברג, אגרון א' גולדנברג, 'עינים באגרון לרב סעדיה גאון', לשוננו, לו (תשל"ג), עמ' 117-136, 275-290; לח (תשל"ד), עמ' 78-90.

גולדנברג, דוחק — —, 'דוחק השיר בתורת-הלשון בימי הביניים', מחקרי לשון מוגשים לפרופ' ז' בן-חיים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 117-142.

גולדנברג, נטייה — —, 'לוח הנטייה העברי הראשון', לשוננו, מג (תשל"ט), עמ' 83-99.

גולדנברג, שורש ג' גולדנברג, 'על השוכן החלק והשורש העברי', לשוננו, מד (תשמ"ם), עמ' 281-292.

דונש על רס"ג *Kritik des Dunaš ben Labrat*, herausgegeben von R. Schröter, Breslau 1866.

דרורי דרורי, 'יחידושו של דונש בן לברט לאור תפיסת המשקל הערבית', מחקרי ירושלים בספרות עברית, י-יא (תשמ"ז-ח), עמ' 483-499.

הרצוג D. Herzog, 'The Polemic Treatise against Sadya Ascribed to Dunash ben Labrat', *Saadya Studies* (ed. I.E. Rosenthal), Manchester 1943, pp. 26-46.

וילנסקי M. Wilenski, 'Who Was the Author of the Criticism against Saadia', *JQR*, 24 (1933), pp. 209-213. ובספרות, ירושלים תשל"ח, עמ' 190-194.

ורלה *Tešubot de Yehudi ben Šešet*, Edición traducción y comentario de M. Encarnacion Verela Moreno, Granada 1981.

זולאי מ' זולאי, האסכולה הפייטנית של רס"ג, ירושלים תשכ"ד.

טובי י' טובי, 'תורת השיר והלשון של רס"ג בחיבוריו הבלשניים', ספונות, סדרה חדשה, ספר שני (ז), ירושלים תשמ"ג, עמ' 309-337.

טנא, אגרון ד' טנא, 'האגרון לרב סעדיה גאון במהדורת נ' אלוני (ביקורת)', קרית ספר, מז (תשל"ב), עמ' 545-553.

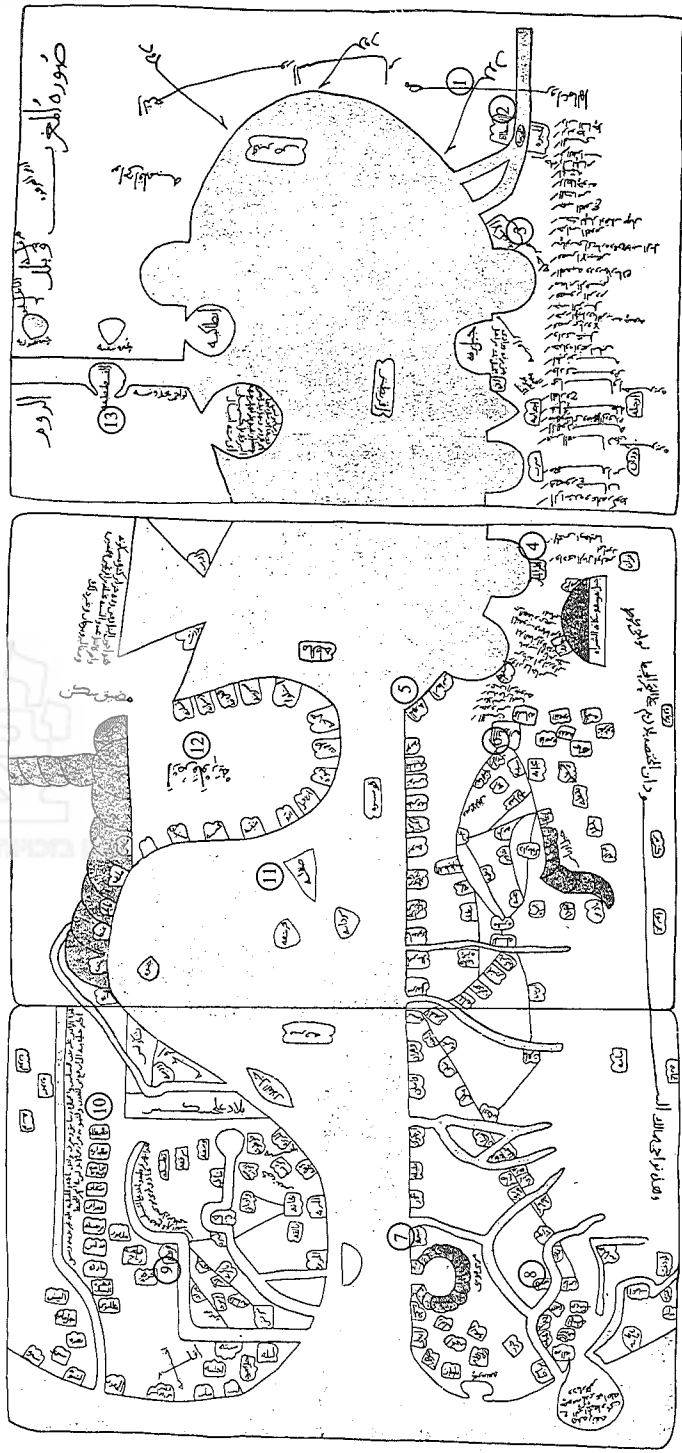
טנא, דקדוק D. Téné, 'Linguistic Literature, Hebrew', *Encyclopaedia Judaica*, Vol. 16, Jerusalem 1971, pp. 1353-1390.

טנא, השוואה — —, 'השוואת הלשונות וידיעת הלשון באזור הדיבור העברי במאות הי' והי"א', מחקרי לשון מוגשים לפרופ' ז' בן-חיים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 237-287.

יהלום י' יהלום, 'ראשיתה של השקילה המדויקת בשירה העברית', לשוננו, מז (תשמ"ג), עמ' 25-61.

יהלום ובדיליוס	י' יהלום וא"ס בדיליוס, 'עריכה ונוסח בכתב־היד של מחברת מנחם', לשוננו, מח/מט (תשמ"ה), עמ' 253-268.
ילין מורג	ד' ילין, תולדות התפתחות הדקדוק העברי, ירושלים תש"ה.
מישור	ש' מורג, 'ראשית המילונאות העברית והערבית', מולד, ג, סדרה חדשה, (תש"ל-תשל"א), עמ' 575-582.
ממן	מ' מישור, 'מהדורה ביקורתית של מחברת מנחם', תרכ"ץ, נו (תשמ"ח), 309-311.
נצר	א' ממן, השוואת אוצר המלים של העברית לערבית ולארמית למן רס"ג ועד אבן ברוך, ירושלים תשמ"ו.
סקו, גאמץ	נ' נצר, 'לשון חכמים בכתבי המדקדקים העבריים בימי־הביניים', עבודה לקבלת התואר ד"ר, האוניברסיטה העברית בירושלים תשמ"ג.
סקו, רס"ג	S.L. Skoss, <i>The Hebrew-Arabic Dictionary of the Bible known as Kitāb Jāmi' Al-Alfāz (Agron) of David ben Abraham Al-Fāsi the Karaite</i> , Vol. I, New-Haven 1936.
פגיס פורגס	—, Saadia Gaon — <i>The Earliest Hebrew Grammarian</i> , Philadelphia 1955.
פיליפּוּסְקִי, מחברת	ד' פגיס, חידוש ומסורת בשירת־החול העברית, ירושלים 1976.
פליישר קאופמן	S. Porges, 'Über die Echtheit der dem Dunas' ben Labrat Zugeschriebenen Kritik gegen Saadia', <i>Gredenbuch zur Erinnerung an David Kaufmann</i> , Breslau 1900, pp. 245-259.
רקמה	מחברת מנחם לרבינו מנחם בן סרוק הספרדי, מהדורת צ' פיליפּוּסְקִי, לונדון ואדינבורג 1854.
שטרן, תלמיד דונש שטרן, תת"מ שירמן	ע' פליישר, שירת־הקודש העברית בימי־הביניים, ירושלים 1975.
שפה ברורה שפת יתר	D. Kaufmann, 'Die Schüler Menachem's und Dunasch's im Streite über 'קמח כמשמעו', <i>ZDMG</i> , 41 (1887), pp. 297-301.
	ספר הרקמה (כתאב אללמע) לר' יונה אבן ג'נאח (בתרגומו העברי של ר' יהודה אבן תבון), מהדורת מ' וילנסקי, ירושלים תשכ"ד.
	תשובות תלמיד דונש הלוי בן לברט, מהדורת ד' שטרן, וינה 1870.
	תשובות תלמידי מנחם בן סרוק, מהדורת ד' שטרן, וינה 1870.
	ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובנס, ספר ראשון, חלק א, ירושלים תשכ"א.
	שפה ברורה לר' אברהם אבן עזרא, מהדורת ליפּמאן, פיורדא תקצ"ט.
	שפת יתר לר' אברהם ב"ר מאיר הספרדי אבן עזרא, מהדורת ליפּמאן, פרנקפורט תר"ג.

מפת המגרב וארצות הנוצרים — מאת אבן חוקל, המאה העשירית

מקרא	1	מצרים	3	אלכסנדריה	6	אלקירואן	9	קורדובה (קרטה)	12	קלאבריה
	2	אלפסטאט	4	טרפולי (אלטראבלס)	7	סבחה	10	טולדו (טוליטולה)	13	קשטא (אלקסטטניה)
		אלג'יזה	5	אלמהדיה	8	פאס	11	סיעיליה		